

УДК 009:168.5

Івашина О.О.

ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ РОЗГЛЯДУ ГУМАНІТАРНИХ ЗНАНЬ

Стаття є частиною першого розділу посібника "Вступ до культурології", що готується до випуску колективом кафедри культурології та археології. У статті викладаються первинні характеристики специфіки культурології та ситуації в гуманітарному знанні ХХ століття, а також історія виокремлення культурології з усієї товщі людського знання.

За будь-якими подіями та явищами сучасного світу розташовані взаємодії чи агон різноманітних реальностей Культури. Життя в цьому надскладному середовищі, де заплутаність соціально-економічних та культурних систем перевищує можливості людини репрезентувати їх для себе, призводить до появи "параноїдного" бачення світу, яким ніби заповнюється провалля когнітивного картографування маленької людини. Звідси, до речі, постійні пошуки ворогів - Заходу, євреїв, масонів, ісламських терористів, комуністів, анархістів, наркоманів тощо.

Але в такому ж становищі опиниться й інтелектуал, який спробує змалювати ситуацію в гуманітарному знанні щодо вивчення Культури взагалі та культур зокрема. Історична картина сучасної культурологічної критики занадто складна, щоб її детальне картографування змогло принести хоч якусь користь. Водночас в нинішньому інформаційно перевантаженому просторі аж ніяк не обійтись без генералізованих, але не редукованих картин бачення культури та її аутоописів, рефлексій щодо себе у вигляді сучасного теоретико-культурологічного багажу.

Вперше за часів свого існування людина опинилася в такому заплутано-різноматичному світі. Культурологічні конфігурації нового тисячоліття будуть ще складнішими. Як зауважив класик культурології С.С.Аверінцев, нашу культуру характеризує можливість і, навіть, неминучість існування освіченої людини, яка абсолютно нічого не знає про космологічні уявлення сучасної фізики і перебуває в повному песимізмі щодо своєї можливості це зрозуміти. Освічена людина, скажімо, за часів Данте, про-

сто не могла не освоїти тодішньої картини світу. Сучасні формалізовані природознавчі науки пішли шляхом руйнування наочної переконливості, зовнішньої подоби. Саме це, мабуть, обумовило їхній розвиток. Але чи може гуманітарія відмовитися від фігурованого, образно наповненого знання? Вже для гностиків різних напрямів з різноманітними образами (зокрема, ангелами світла з їхніх сновидінь) нерозривно пов'язувалося спасіння їх пневми, невмирущої частки людини. Але й для атеїстичних сучасників образне, фігуративне знання є, можливо, чи не єдиним джерелом енергетичного насичення.

Звідси цей "образний поворот" сучасної гуманітаристики, її безумовний зв'язок з художньою літературою, мистецтвом. Звідси увага до оповідей, наративу, до есеїстики, вмілого поєднання понятійного та фігуративного знання. Найкращі взірці такого знання ми бачимо в працях С.С.Аверінцева, М.Л.Гаспарова, Л.Баткіна, Ю.Лотмана та ін.

Ще одним важливим переконанням згаданих гуманітаріїв стало розуміння неможливості розвести гуманітарне знання по своїх окремих комірчинах - дисциплінах. Сучасна гуманітарна думка усвідомлює себе цілісною, змушеною розв'язувати власні проблеми, використовуючи при цьому здобутки всіх гуманітарних або інших, потрібних для вирішення якогось конкретного завдання, дисциплін. У цьому витокі культурології - полідисциплінарної сфери знання як неминуче інтегративної. Будь-яка гуманітарна дисципліна в дослідницьких практиках сьогодні виходить за свої межі. На перетині цих практик та проблемних полів і формується культурологія.

Виникнувши як "символогія", ця сфера знань завжди була надзвичайно персоналізованою й комунікативною. Саме в 70-х роках, у колі спілкування С.С.Аверінцева, М.Л.Гаспарова, Вяч.Вс.Іванова, Ю.М.Лотмана, їх однодумців та учнів виникали взірцеві мови опису та аналізу різних епох та культур.

Культура радянської епохи значною мірою залишалася літературоцентричною, й академічний авангард, що ним було згадане вище коло гуманітаріїв, виконував роль, властиву літературі. Саме він загострював найсуттєвіші питання свого культурного, духовного і навіть політичного часу. Наукові праці цих дослідників різко відрізнялися від тогочасного офіційного художнього та гуманітарного мейнстріму. Можливо, і права Ольга Седакова, яка вважає це явище спробою вітчизняного гуманізму (*renovatio studiorum*), подібного до флорентійського ренесансу з поправкою на епоху. Гуманітарні дослідження того часу були не просто академічними працями, а своєрідними формами життєтворчості, своєрідними способами "мистецтва існування", відтворенням образу *homo sapiens sapiens*, людини мислячої і творчої, підтвердженням її чеснот. Культурологія уособлює стрижневу інтенцію *humanitas* - дати освіту дорослій людині та створити умови для визрівання особистості. Антична грецька культура - *пайдейя* - не була звернена до дитини, яку і потрібно було подолати. Культура - це, насамперед, "особиста форма духовного життя". За Юліаном Відступником, обдарована людина, що здобула класичну освіту, стає спроможною на будь-який подвиг, може просувати вперед науку, стати політичним вождем, військовим, дослідником, героєм; вона - немов речник богів серед людей. Ми страждаємо сьогодні від очевидної переоцінки техніки, зокрема, і спеціалізації дослідника. У греків культурна людина, навіть коли вона стає висококваліфікованим фахівцем, повинна піклуватися про те, щоб залишитися передусім людиною. Класична освіта, взірцева для культурології, глибоко просякнута персоналістичним ідеалом; вона прагне сформувати людину як людину, а не елемент машини для виживання) НӨ ЯК бджолу у вулику.

Класична освіта, хай навіть і в ідеалі, створює матеріал, первинний матеріал вищого людського типу, спроможний на все, - якщо виявиться, чому, кому себе присвятити. Тому гуманітарна освіта взагалі завжди вважатиметься певною аристократичною розкішшю, сказати б,

непотребом, в апараті комфортно-орієнтованого сучасного життя.

Культурологія орієнтується на традиційне поняття загальної культури (*εὔρωλος παιδεία*): гуманітаризація повинна гуманізувати вкрай спеціалізовані науки, тобто повернути їх до цілісного носія пізнання. Цей носій - реальна особистість, яка існує в повсякденних умовах з універсальним людським досвідом - побутом у своїй країні і своїй культурній традиції. Цю загальну культуру, класичну освіту потрібно здобути із книг і врятувати від завчасно вузької професіоналізації. Адже масштаби сучасної профанації, "поплавізації" гуманітарної освіти грандіозні. Її все енергійніше намагаються увігнати в стандарти масового та прикладного знання, в масові спеціальності духовного виробництва. Виникнення і розвиток культурології - це і є спроба академічного руху опору подібним процесам. Вже саме коло гуманітаріїв 70-х років вирізнялося не тільки освіченістю та інтелектуальною незалежністю, воно вимагало й іншої поведінки, де домінували відповідальність, праця, здатність до дискусій, соціальна порядність та гнучкість.

Тому культурологія - це і своєрідна альтернатива стандартизації *humanitas*, форма постійного відтворення академічного авангарду, зокрема й шляхом творення особистості дослідника, з врахуванням його літературного, художнього, спіритуального, повсякденного досвіду.

У 70-х роках місце своєрідного гуманітарного койне займала метамова структуралістського опису, свого роду нова *lingua docta*, яка в остаточному підсумку залишилася лише однією з умов культурологічного понятійного інструментарію. В пошуках універсальної мови її фундатори створили своєрідні еталонні взірці письма гуманітарних студій. Культурологія виникла як розуміння неможливості універсальних теоретичних підвалин чи умов для гуманітарного знання. Проте залишалася актуальною максима, висунута німецьким філософом та соціологом Максом Вебером: єдиною гуманітарною чеснотою повинна бути проста інтелектуальна чесність. З цим пов'язана і немінуча етичність позиції представника *liberal arts*.

За М.Бахтінім, класиком культурології, гуманітарій не може мати якогось теоретичного чи етичного "алібі" в дослідженні. Будь-яке власне дослідження, Слово - це вже вчинок. Гуманітарій змушений постійно демонтувати і

конструювати свою позицію. Це конструювання (винахід у риторичі) - не від можливості вибору, а від неможливості невибору. Неможливо не вибрати для себе одне єдине місце, незамінно моє, але й незамістиме ще кимось. Для виявлення своєї позиції-вчинку потрібна вся повнота слова, всі його аспекти: змістовно-смысловий (слово-поняття) і наочно-виразовий (слово-образ) і емоційно-вольовий (інтонація слова) в їх єдності. Гуманітарій - це професійний "параноїк", який повинен сумніватися в природності будь-якої позиції, виступати проти стратегії натуралізації будь-якого стану речей чи мови, бути прихильником відповідальної деспонтанізації гуманітарії. Конструювання власної позиції є, насамперед, не пізнанням, а індивідуально-вольовою оцінкою, що передує будь-якій гносеології. Смысл такої позиції може бути ще не виявлений, але вже емоційно проінтонований. Вся культура в цілому інтегрується в єдиному контексті життя, до якого належить гуманітарій.

Неприпустимість відсутності власної позиції в гуманітарному універсумі можна порівняти з "принципом дверних петель" Л.Вітгенштайна: "Коли я хочу, щоб двері оберталися, петлі повинні бути нерухомі... Питання, які ми ставимо, і наші сумніви базуються на тому, що певні твердження не підлягають сумніву, що вони немов петлі, на яких обертаються ці питання і сумніви."

Необхідним компонентом рефлексії гуманітарія щодо власної позиції-вчинку є усвідомлення неминучості і свого незнання щодо неї. Так, на думку сучасного німецького мислителя Н.Лумана, однією з найболючіших проблем сучасної культури є відсутність у нинішньому диференційованому суспільстві авторитетної позиції самоспостереження. Така ситуація автоматично веде до легітимності саме комунікації незнання. Той, хто знає, ще має довести правильність свого знання, після чого він стає відповідальним за підтвердження цього знання. Той, хто не знає, може вільно і безвідповідально критикувати. Причина цього полягає в слабкості спостереження другого порядку, тобто спостереження спостереження. Спостерігач (що ним може бути окремий дискурс, теорія, та чи та дисципліна тощо) використовує розрізнення несвідомо. Спостерігач другого порядку дивиться, яке саме розрізнення використовується при спостереженні першого порядку, визначає, що може і чого не може бачити той, хто спостерігає. Тому культурологія як системна цілісність спостерігає не

тільки світ, культуру чи культурні артефакти, а й власне спостереження; стає стосовно самої себе спостерігачем другого порядку, набуває здатності бачити розрізнення як розрізнення, а не просто об'єкти, і передбачати можливість інших розрізень. Для європейської раціональності характерне саме систематичне спостереження другого порядку. Навколишній світ як такий не може бути побачений під час спостереження, і усвідомлення цього в процесі комунікації є необхідним аспектом самовідтворення культури.

Важливим для розуміння культурології в контексті гуманітарного знання є прояснення її генеалогії. Сучасна гуманітарна ситуація не дозволяє чітко виокремити культурологію за її предметом чи методом вивчення. Нечіткість та відкритість міждисциплінарних меж є умовою існування сучасного гуманітарного знання. Тому предметом нашої дисципліни можна вважати "культуру та людину". В реальності ж гуманітарні знання сьогодні бачаться через оптику різних напрямів, теорій, шкіл, методів, текстів, книг, мов, риторик, дискурсів, тем та проблемних полів різних сегментів культури. В культурології не існує однозначної експлікації методу. Саме тому набуває ваги поняття "бриколажу", запропоноване Леві-Стросом. Для вирішення якоїсь конкретної проблеми дослідник повинен вміти використовувати сегменти будь-якого поля гуманітарного знання, здобутки будь-якої дисципліни, користуватися тим, що "має під рукою", а не очікувати появи якогось досконалого методу. Водночас культуролог повинен сам стати знавцем, тобто на основі багатолітнього читання книг виробити в собі дар фронесису, своєрідної інтуїції для орієнтації в тому, чим необхідно обмежитися для розв'язання тієї чи тієї конкретної проблеми.

Ще Платон у своїй праці "Держава" зазначав, що повинні вивчати юнаки, призначення яких - бути "сторожею", воїнами ідеальної держави, і ті, кому випало правити нею. Окрім фізичного виховання, власне гуманітарні предмети розділялися на дві групи:

- 1) читання (включаючи письмо), словесність і діалектика;
- 2) арифметика, геометрія, астрономія і музика (сам Платон наводить предмети в дещо іншому порядку, але пізніше встановилася саме ця послідовність).

Платонівський список із семи дисциплін дістав загального визнання в Давньому Римі,

а згодом - і християнських авторів. Зокрема, карфагенський ритор Марціан Капелла на початку V ст. в поемі "Шлюб Меркурія та Філології" стандартизував цей список під назвою "Septem artes liberales", що найчастіше перекладається як "Сім вільних мистецтв", що правда, назва предмета "читання" була змінена на "граматику", а "словесність" - на "риторику". Тут, мабуть, варто нагадати, що за С.С.Аверінцевим, античні греки створили не тільки свою власну культуру - *паїдеїа*; вони створили парадигму культури взагалі.

У центрі *паїдеїа* - дві сили, що перебувають в постійному конфлікті, але і в контакті, в протистоянні, але й у взаємній співвіднесеності; виховання думки і виховання слова - філософія і риторика. Утворюючи неподільну єдність, вони повсякчас сваряться. Кожна з них прагне відновити неподільність думки і слова на своїй власній основі, тобто поглинути свою суперницю і увібрати її в себе. Філософія претендує на те, що вона і є істинна риторика. Риторика претендує на те, що вона і тільки вона, є "справжня" філософія: так, для Цицерона істинний оратор й істинний філософ - одне й те саме. Лице культури подвоюється: це "пайдейя" під знаком філософії і "пайдейя" під знаком риторики. Двоїстість закладена в самій основі створеного греками складу культури і відтворюється разом із самим цим складом.

Та все ж, у суперечці риторики та філософії, суперечці *Номо Rhetoricus* та *Номо Seriosus*, в суперечці Ісократ та Платона переміг, напевне, Ісократ. Ісократ був засновником *rag excellence* тієї риторичної культури, тієї літературної освіти, що домінуватимуть у класичній традиції. Коли не вдаватися в тонкощі, Ісократ, а не Платон був вихователем Греції IV ст., а відтак і всього елліністичного, а далі й римського світу: саме зі школи Ісократ, "як з троянського коня", вийшли численні педагоги і любителі літератури, перейняті благородним ідеалізмом, наївні моралісти, любителі красивих фраз, красномовні і багатослівні. Саме їм класична античність зобов'язана основним складом своєї культурної традиції з усіма її достоїнствами та вадами.

Ісократу більше, ніж будь-кому іншому належить честь і відповідальність називатися нахненником традиційного західноєвропейського типу освіти, в якій найважливіше місце посідає література. За Ісократом, греком людину робить не кров, а дух: "Ми називаємо еллінами тих, з ким нас об'єднує культура,

радше ніж просто людей однієї з нами крові". Тут ми опиняємося на порозі нової епохи і нового світу: в цій ясно сформульованій позиції вже віднаходить себе елліністичний ідеал - культура як найвище благо.

Платон вимагав неймовірно тривалого навчального циклу, настільки складного і важкого, що більша частина претендентів не витримувала, і все це заради химерної мети - досягти досконалого знання. Але в практичному житті неможливе знання в тому розумінні, в якому Платон вживає це слово "епістеме": раціональне, засноване на доказах. Неможливо створити теорію настільки досконалу, щоб вона могла визначати нашу поведінку в кожному випадку, для кожної конкретної проблеми. Риторика - це доречність. "По-справжньому освічена" людина, за Ісократом, це та, що володіє даром "натрапляти" на правильне рішення чи, в крайньому разі, на найменш хибне, найбільш відповідне в даному випадку, і керується вона при цьому правильною "думкою", "докса". Це поняття, відкинуте Платоном, для скромного Ісократ, навпаки, окреслює горизонт того, чого можна практично досягти, вказує те єдине, що насправді доступне людині. Власне кажучи, протистояння Ісократ і Платона є протистоянням духу витонченості і духу геометрії. Ісократ прагне розвинути у свого учня здатність приймати рішення, вміння охоплювати єдиним поглядом складну ситуацію, сприйнятливості до тих невлених речей, що визначають "думку (докса)" і роблять її правильною. Літературна освіченість, мистецтво (а не наука) слова є засобом посилення цієї здатності судження, хоча, засобом самим по собі недостатнім. Потрібний ще і природний дар, бо в цій сфері людського буття не існує безпомилкового методу, який би дозволяв кожному розумові, що користується раціональними прийомами, досягти потрібного результату. І все ж таки перед нами не просте суперництво, не прості чвари; радше змагання, благородний агон. Перед очима нащадків філософія і риторика поставали як суперниці, але і як сестри. Їх суперечка збагатила класичну традицію, не порушуючи її єдності. І сьогодні культурологія є легітимациєю необхідності розглядати гуманітаристику в перспективах різних дисциплін, парадигм, точок зору тощо.

Повертаючись до нашої розповіді про "сім вільних мистецтв", відмітимо, що вже в IV-V ст. ці сім дисциплін розділилися на дві групи: так звану "trivium", до якої ввійшли

граматика, риторика і діалектика, та "quadrivium", що включала арифметику, геометрію, астрономію і музику.

У VII ст. в першій середньовічній європейській енциклопедії - "Етимології" - її автор Ісидор Севільський увів до списку як додаткові дисципліни медицину, право і богослов'я. Однак далі наводилися "інші" галузі знання: від "різних" речей, розташованих за алфавітом, до географії та знарядь догляду за кінями. Цю ситуацію геніально передбачив латиноамериканський письменник Борхес, котрий в одному із своїх творів цитує "якусь китайську енциклопедію", де говориться, що "тварини поділяються на: а) тих, що належать імператору, б) бальзованих, в) приручених, г) молочних поросят, д) сирен, е) казкових, є) бродячих собак, ж) включених в дану класифікацію, з) буйних, як в божевільні, и) незчислених, і) намальованих дуже тонким пензликом з верблюжої шерсті, ї) та інших, й) тих, хто шойно розбив глечик, к) тих, що здалеку здаються мухами." Як вважав французький мислитель М.Фуко, така класифікація свідчить не тільки про неможливість мислити подібним чином. Вона доводить, що наш спосіб шукати подібності зумовлений культурою, в якій ми існуємо, має історичний, тобто випадковий характер; вказує як на сумірність, так і несумірність різних полів людського життя.

З VIII ст. "сім вільних мистецтв" утверджуються в якості стандарту освіти в так званих придворних "світських" школах, а з XII ст. стають основою програми університетської освіти на факультеті "вільних" мистецтв. Окрім факультету мистецтв, що вважався підготовчим, в університетах звичайно існувало і три "вищих" факультети - богослов'я, медицини і права, де могли навчатись ті, хто успішно скінчив факультет мистецтв. У такому незмінному вигляді система університетської освіти, а отже й перелік даних предметів проіснували аж до XVII ст. За М.Фуко, саме в середині XVII ст. стався значний розрив в епістемі західної культури, що ознаменував собою початок класичної епохи, яка проіснувала до початку XIX ст. Епістема - це те історичне, культурне несвідоме, що і задає, зокрема, порядок схожостей та розрізень культури. XVII ст. було часом інтенсивного розвитку природознавства, коли й виникла потреба в нових підходах до структурування знання, і передусім у відокремленні, власне, наукового знання. Однією з перших спроб такого роду можна вважати схему

англійського мислителя Ф.Бекона, побудовану на розділенні "наук про природу", "наук про людину" і "наук про Бога". Проте до початку XIX ст. ще зберігалася певна "нерозчленованість" гуманітарного та наукового знання, з одного боку, і самої науки за дисциплінами, з другого. Ще І.Кант читав лекції з філософії, історії, математики, фізики, механіки, географії і антропології, тобто був і гуманітарієм, і "спеціалістом" в найрізноманітніших галузях науки. Тільки завдяки французькому мислителю О.Контю до широкого обігу були введені позитивістські схеми списку наук, де "фізика" була виділена як наукове знання і куди додавалася "соціальна фізика", або соціологія. Ці схеми знаменували собою апофеоз натурфілософського підходу, що вперше виник у XVII ст. Відповідно до цього підходу головною метою пізнання загалом і наукового пізнання зокрема було пізнання Природи. Отже, культура, суспільство і людина розглядалися як частини природи, що підпорядковуються загальним законам. Можливо, піком натурфілософії стала запропонована Ч.Дарвіном теза про спорідненість людини та мавпи. Та панування позитивізму виявилось досить нетривалим. Нові форми пізнання, що виникли в XIX ст., були названі соціальними науками внаслідок прагнення надати їм легітимності і зрівняти в статусі з природознавчими науками, тому що саме наука стала новим стандартом інтелектуальної діяльності, вона замінила собою теологію та філософію, а синонімами науковості стали точність висновків та можливість верифікації, тобто експериментальної перевірки даних. Та в міру накопичення знань про людину, культуру та суспільство дедалі гостріше відчувалася необхідність розрізнення природознавчих та гуманітарних наук. І як це часто трапляється, термін, що позначив поле наших зацікавлень, виник зовсім випадково, внаслідок помилки перекладача. Ще англійський мислитель Дж.С.Мілль в праці "Система логіки" (1843) в рамках кантівської схеми розділив науки на дві частини - науки про природу і "моральні науки" (moral sciences). Та при перекладі на німецьку мову в 1849 р. термін "моральні науки" перетворився на "науки про дух" (Geisteswissenschaften), який проіснував до початку XX ст.

Особливої популярності в німецькомовній літературі ці терміни набули завдяки праці німецького мислителя В.Дільтея "Вступ в науки про дух", де відповідно до світу духовної

діяльності він на протипагу світові природи поставив принципово різні методи пізнання: метод "пояснення" і метод "розуміння". Останній - як безпосереднє осягнення певної духовної цілісності, споріднений з інтуїтивним проникненням у життя. І, нарешті, один з основоположників баденської філософської школи Г.Ріккерт запропонував замінити "науки про дух" терміном "науки про культуру". Завдяки популярності неокантіанства наприкінці XIX - на початку XX ст. поділ на науки про природу і "науки про культуру" також дістав широкого розповсюдження. Окрім того, Ріккерт звів протилежність двох типів наук до протилежності двох методів - генералізуючого та індивідуалізуючого, за допомогою яких трансцендентальна свідомість творить відповідну реальність: в першому випадку - природу, в другому - культуру. Науки про природу (природознавчі науки) оперують генералізуючим методом, що веде до пізнання загального, притаманного багатьом однорідним об'єктам, а науки про культуру - методом, що індивідуалізує пізнання окремих об'єктів в їхній конкретності. При цьому генералізуючі науки абстрагуються від будь-яких цінностей окрім

логічних, індивідуалізоване ж знання цікавиться лише тими явищами, які мають пряме відношення до цінностей, що визначаються людьми.

Проте одночасно в англійській літературі вже з другої половини XIX ст. увійшов в обіг термін "суспільні" або "соціальні науки" (social sciences), і в XX ст. ця назва почала широко використовуватися. Та тепер знову виникли проблеми з поділом суспільних та гуманітарних наук, а також "наук про людину". Одні автори вживають ці поняття синонімічними, інші жорстко розділяють їх, причому всі використовують свій власний, не завжди чітко артикульований спосіб.

Та безсумнівним полем дослідження для культурології залишається культура як особлива реальність разом з уміщеним в неї індивідом чи особистістю. Як писав німецький мислитель М. Шелер: "Наша епоха виявилася приблизно за десятитисячолітню історію першою, коли людина стала цілком і повністю "проблематичною", коли вона більше не знає, що вона таке; але водночас вона також знає, що не знає **цього**".

Ivashirta O.O.

THE HISTORICAL CONTEXT FOR THE CONSIDERATION OF HUMANITIES

The article is a part of the textbook "Introduction to Culturology" prepared by the Department of Culture Studies. The article presents primal characteristics of both Culturology and Situation in Humanities in XX century and the process of separating this field of knowledge.